

MICHAŁ NORBERT FASZCZA, KAROL KŁODZIŃSKI

Uniwersytet Warszawski, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

## ‘IMMUNES’ W ARMII RZYMSKIEJ W UJĘCIU JURYSTY RZYMSKIEGO PUBLIUSA TARUTTIENUSA PATERNUSA

Publius Taruttienus Paternus<sup>1</sup> jest pierwszym znanym nam autorem traktatu poświęconego rzymskiemu prawu wojskowemu<sup>2</sup>. Co więcej, Paternus to, obok Arriusa Menandra i Aemiliusa Macera, jeden z trzech jurystów, autorów traktatów *de re militari* z okresu wczesnego Cesarstwa Rzymskiego<sup>3</sup>. O tym, że Paternus był wybitnym prawnikiem świadczy określenie jego osoby przez późnoantycznego pisarza,

---

<sup>1</sup> *Prosopographia Imperii Romani*<sup>2</sup>, Berolini et Lipsiae 1933-2009 (dalej: PIR<sup>2</sup>) T 35. Imię Paternusa w różny sposób jest prezentowane w źródłach. Tarruntenus Paternus to *gentilicium* i *cognomen*, które podają dwa fragmenty *Digestów* (D. 49,16,7; 50,6,7). Według Kasjusza Diona (71,12,3; 72) imię jurysty brzmi Πάτερνος Ταρρουντήνιος, zaś zdaniem autora *Historia Augusta* (Commodus 4,1) – Tarrutenius Paternus. Z kolei jego *tria nomina*, czyli Publius Taruttienus Paternus, podaje treść odkrytej w 1957 r. inskrypcji (AE 1971 ,534) *Tabula Banasitana*, pochodzącej z Afryki (Mauretania Tingitana). *Gentilicium* Paternusa z tej inskrypcji jest odmienne od pozostałych dwóch wersji ukazywanych w źródłach. Fakt bezpośredniego zachowania się w tej inskrypcji *tria nomina* Paternusa sprawia, że w dalszym opisywaniu jurysty będziemy posługiwali się *nomen gentile* – Taruttienus. *Gentilicium* Paternusa z tej inskrypcji jest potwierdzone również przez fragmenty dwóch innych inskrypcji pochodzących z Rzymu (CIL VI 27118: *P(ublio) Taruttieno Pa[terno]*; CIL VI 41273: *[P(ublio) Ta]ruttieno [P(ubli) f(ilio) Pob(lilia) Paterno]*). Jurysta ten przeważnie jednak w materiale źródłowym określany jest Paternusem – Cass. Dio, 71,33,3; 72,5,2; Joh. Lyd., *De Mag.* 1,9; Veg., 1,8; D. 49,16,12,1.

<sup>2</sup> C.E. Brand, *Roman Military Law*, Austin 1968, s. 125.

<sup>3</sup> S.E. PHANG, *Roman Military Service. Ideologies of Discipline in the Late Republic and Early Principate*, Cambridge 2008, s. 135. Por. P. SOUTHERN, *The Roman Army. A Social and Institutional History*, Oxford 2007, s. 31-32.

Wegecjusza, jako *diligentissimus iuris militaris adsertor*<sup>4</sup>. To właśnie twórczość Paternusa Wegecjusz wymienia jako jedno ze źródeł swojego podręcznika wojskowości<sup>5</sup>. Prawniczy traktat Paternusa pod tytułem *De re militari libri IV* nie zachował się<sup>6</sup>. Wiemy jedynie, że z jego dzieła korzystali tacy znawcy prawa wojskowego, jak właśnie Arrius Menander czy Aemiliusz Macer oraz kompilatorzy z czasów Justyniana Wielkiego<sup>7</sup>. Twórczość prawnicza Paternusa jest interesująca zwłaszcza z jednego powodu. Jurysta ten był nie tylko teoretykiem prawa. Posiadał również wiedzę praktyczną w zakresie wojskowości. Służył bowiem jako dowódca wojskowy w ostatnim etapie wojen markomańskich, pod koniec panowania Marka Aureliusza (lata 178-180)<sup>8</sup>.

Przed właściwą analizą, dotyczącą tytułowego zagadnienia, warto bliżej zaprezentować sylwetkę Paternusa oraz pochylić się nad charakterem rozważań prawnych jego autorstwa.

Podstawowe źródła narracyjne, pomocne w przedstawieniu Tarutienusa Paternusa, to przede wszystkim *Tes meta Markon basileias historiai* Herodiana, *Romaike Historia* Kasjusza Diona oraz późnoantyczna *Historia Augusta*. Materiał inskrypcyjny, podobnie jak monety, jest ważnym uzupełnieniem źródeł narracyjnych.

---

<sup>4</sup> Veg., 1,8.

<sup>5</sup> N. P. MILNER, *Introduction*, [w:] *Vegetius: Epitome of Military Science*, transl. N. P. MILNER, Liverpool 2001, s. xxv; C. ALLMAND, *The De Re Militari of Vegetius: the Reception, Transmission and Legacy of a Roman Text in the Middle Ages*, Cambridge 2011, s. 2.

<sup>6</sup> H. E. DIRKSEN, *Der Rechtsgelehrte und Taktiker Paternus, ein Zeitgenosse der Antonine*, [w:] *Hinterlassene Schriften zur Kritik und Auslegung der Quellen Römischer Rechtsgeschichte und Althumskunde*, red. F.D. SANIO, II, Leipzig 1871, s. 419; A. BERGER, s.v. *Tarruntenus Paternus*, «RE» 4.A2/1932, kol., 2405; W. ENSSLIN, s.v. *Praefectus praetorio*, «RE» 21.2/1954, kol. 2398; D. LIEBS, *Ein Bildnis des Pandektenjuristen Tarutienus Paternus*, «ZSS» 119/2002, s. 348-351; P. SOUTHERN, *op. cit.*, s. 31.

<sup>7</sup> A. BERGER, *op. cit.*, kol. 2405.

<sup>8</sup> H. HALFMANN, *'Itinera principum'. Geschichte und Typologie der Kaiserreisen im Römischen Reich*, Stuttgart 1986 (Heidelberger Althistorische Beiträge und Epigraphische Studien, Bd. 2), s. 104. Wszystkie daty wymienione w tekście, jeżeli nie zaznaczono inaczej, odnoszą się do czasów po narodzeniu Chrystusa.

Michel Absil twierdzi, że Paternus pochodził z Werony, lecz nie podaje źródła dla potwierdzenia tego faktu<sup>9</sup>. W tym stwierdzeniu uczony opiera się zapewne na fakcie przynależności Paternusa do *tribus Poblilia*, potwierdzonym w treści inskrypcji<sup>10</sup>. Z przeprowadzonych przez Kubitschka pod koniec XIX w. badań wynika, że właśnie mieszkańcy Werony (*regio X*) byli przypisani do *tribus Poblilia*<sup>11</sup>. Niewiele wiemy na temat rodziny Paternusa. Prawdopodobnie Taruttiena była jego córką<sup>12</sup>.

Taruttienus Paternus działał jako prawnik za panowania Marka Aureliusza i Kommodusa<sup>13</sup>. W 171 r. towarzyszył cesarzowi podczas wojen nad Dunajem<sup>14</sup>. Według relacji Kasjusza Diona, przed objęciem prefektury gwardii pretoriańskiej Paternus pełnił funkcję sekretarza *ab epistulis Latinis* w kancelarii Marka Aureliusza i prowadził pertraktacje z Kotynami, którzy nie podjęli walki przeciwko Markomanom (Cass. Dio, 71, 12, 3)<sup>15</sup>. W tym czasie stanowisko *ab epistulis Latinis*

---

<sup>9</sup> M. ABSIL, *Les Préfets du prétoire d'Auguste à Commode 2 avant Jésus-Christ 192 après Jésus-Christ*, Paris 1997, s. 28, 62, 74, 109-110, 182-183.

<sup>10</sup> AE 1971, 534. Często obywatele rzymscy jednej miejscowości byli przypisywani do jednej *tribus*. Zob. J. KOLENDO, J. ŻELAZOWSKI, *Teksty i pomniki. Zarys epigrafiki rzymskiej okresu Cesarstwa Rzymskiego*, Warszawa 2003, s. 103.

<sup>11</sup> J.W. KUBITSCHKEK, *'Imperium Romanum. Tributum Discriptum'*, Pragae-Vindobonae-Lipsiae 1889, s. 116-117.

<sup>12</sup> CIL VI 27118: *Taruttien[us]*. Por. D. LIEBS, *Töchter klassischer Juristen. Eine sozialgeschichtliche Studie*, [w:] *Festschrift für Ernst von Caemmerer zum 70. Geburtstag*, red. H.C. FICKER, Tübingen 1978, s. 31-33.

<sup>13</sup> L.L. HOWE, *The Praetorian Prefect from Commodus to Diocletian (A. D. 180-305)*, Roma 1966 (rep.), s. 65; O.J. HEKSTER, *Commodus. An Emperor at the Crossroads*, Amsterdam 2002, s. 54; P. SOUTHERN, *op. cit.*, s. 31; D. LIEBS, *Hoffjuristen der römischen Kaiser bis Justinian*, München 2010 (Bayerische Akademie der Wissenschaften Philosophisch-Historische Klasse. Sitzungsberichte – Jahrgang 2010, Heft 2), s. 49-50.

<sup>14</sup> Cass. Dio, 71,12,3. Por. A. PASSERINI, *Le coorti pretorie*, Roma 1939, s. 304.

<sup>15</sup> A. PASSERINI (*op. cit.*, s. 304) i A.R. BIRLEY (*Hadrian to the Antonines*, [w:] *Cambridge Ancient History*, XI: *The High Empire, A.D. 70-192*, Cambridge 2000, s. 173) datowali działalność Taruttienusa na około 171 r., czyli na okres wzmożonej aktywności dyplomatycznej Rzymu. Kotynowie byli ludem celtyckim, który sąsiedował z Markomanami (Tac., *Ger.*, 43). W okresie wczesnego Cesarstwa Rzymskiego

było sprawowane przez ekwitów w randze *ducenarius*<sup>16</sup>. Po zwycięskich walkach z ludami barbarzyńskimi, w których armią rzymską dowodził właśnie Taruttienus Paternus, Marek Aureliusz został obwołany imperatorem po raz dziesiąty (Cass. Dio, 71, 33). Te wydarzenia miały miejsce wiosną roku 179<sup>17</sup>. Prawdopodobnie w tym samym roku Paternus objął dowództwo gwardii pretoriańskiej<sup>18</sup>. Wilhelm Weber przypuszcza, że Paternus został wysłany przez cesarza na pole walki, by stoczyć decydującą bitwę z barbarzyńcami<sup>19</sup>. Możliwe, że ta aktywność Marka Aureliusza była związana z działaniami wojennymi podczas *expeditio Germanica secunda*<sup>20</sup>.

---

stosunki dyplomatyczne z ludami zagranicznymi prowadzili urzędnicy kancelarii cesarskiej – sekretarze *ab epistulis* oraz urzędnicy *a legationibus*. Por. F. MILLAR, *Emperors, Frontiers and Foreign Relations, 31 B. C. to A. D. 378*, «Britannia» 13/1982, s. 5.

<sup>16</sup> O. HIRSCHFELD, *Die kaiserlichen Verwaltungsbeamten bis auf Diocletian*<sup>2</sup>, Berlin-Weidmann 1905, s. 320-321; H.-G. PFLAUM, *Les procurateurs équestres sous le Haut-Empire romain*, Paris 1950, s. 60, 81. Zdaniem BIRLEY'A ('*Marcus Aurelius*'. *A Biography*, New York 2000, s. 184), Marek Aureliusz zwykł obsadzać stanowisko *ab epistulis* takimi wojskowymi, jak T. Varius Clemens (PIR<sup>2</sup> V 185) czy właśnie Paternus. Warto zauważyć, że znakomici dowódcy także wcześniej sprawowali sekretariat *ab epistulis*. Zob. K. KŁODZIŃSKI, *Sekretarze ab epistulis i a libellis w kancelarii cesarzy od Augusta do Hadriana. Studium historyczno-prawne*, Toruń 2011, s. 44-47.

<sup>17</sup> H.-G. PFLAUM, *Les carriers procuratoriennes équestres sous le Haut-Empire Romain*, Paris 1960 (Bibliothèque de l'Institut Français d'Archéologie de Beyrouth 57, t. 1), s. 422, nr 172; A. R. BIRLEY, *The Wars and Revolts*, [w:] *A Companion to Marcus Aurelius*, red. M. VAN ACKEREN, Oxford 2012, s. 229. Od wiosny do grudnia 179 r. zostały wybite monety (IMP. X) z wieńcem i palmą, czyli motywami zwycięstwa, RIC III, *M. Aurelius* 401-408.

<sup>18</sup> O. HIRSCHFELD, *Untersuchungen auf dem Gebiete der römischen Verwaltungsgeschichte, I: Die kaiserlichen Verwaltungsbeamten bis auf Diocletian*, Berlin-Weidmann 1877, s. 227; B. BORGHESI, *Oeuvres complètes de Bartolomeo Borghesi, X: Les préfets du prétoire*, red. É. CUQ, Paris 1897, s. 62; A. PASSERINI, *op. cit.*, s. 305; L. L. HOWE, *op. cit.*, s. 65; M. ABSIL, *op. cit.*, s. 182.

<sup>19</sup> W. WEBER, *The Antonines*, [w:] *Cambridge Ancient History, XI: The Imperial Peace, A.D. 70-192*, Cambridge 1936, s. 364.

<sup>20</sup> A.R. BIRLEY, *Hadrian to the Antonines...*, s. 183. Kasjusz Dion (71,33) mówi pośrednio o tych działaniach. Kommodus odbył triumf (*triumphus felicissimus Germanicus secundus*) po zakończeniu wojny z Germanami i Sarmatami, A. v. PREMIER-

Paternus jako prefekt gwardii pretoriańskiej z pewnością brał udział w *consilium* Marka Aureliusza i był jego przyjacielem (HA, *Marcus Aurelius* 11, 10)<sup>21</sup>. Przez kilka lat także cesarz Kommodus słuchał rad Paternusa i darzył szacunkiem jego osobę (Herodian, 1, 8, 1). Z kolei *Historia Augusta* podaje, że Kommodus nie zniósł długo prefektów Paternusa i Perennisa<sup>22</sup> (HA, *Commodus* 14, 8). W *Tabula Banasitana*, która jest datowana na 6 lipca 177 r., Taruttienus Paternus został określony jako członek *consilium principis* Marka Aureliusza<sup>23</sup>. Wydaje się, że nie można zgodzić się z opinią uczonych, którzy twierdzą, że w 177 r. Paternus był kolegą Marcusa Bassaeusa Rufusa na stanowisku prefekta pretorianów<sup>24</sup>. Za tą opinią mogłaby przemawiać zachowana w treści inskrypcji *Tabula Banasitana* kolejność *signatores*, bowiem pod pełnym imieniem Bassaeusa Rufusa wryte w niej zostało imię właśnie Paternusa. Uczestnictwo w cesarskim *consilium* nie przesądza jednak o sprawowaniu przez Paternusa stanowiska *praefectus praetorio* już w tym czasie. Bassaeus Rufus został jedynym prefektem *praetorio* po śmierci Marcusa Macriniusa Vindexa<sup>25</sup> w 172 r.<sup>26</sup> Wiary-

---

STEIN, *Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Marcus*, «Klio. Beiträge zur alten Geschichte» 12/1912, s. 159; CIL VI 41271. Triumf miał miejsce najprawdopodobniej 22 października 180 r., czyli siedem miesięcy po śmierci Marka Aureliusza, HA, *Commodus* 3,6; ILS 1420. Zob. K. BALBUZA, *Triumfator. Triumf i ideologia zwycięstwa w starożytnym Rzymie epoki cesarstwa*, Poznań 2005, s. 125, 241.

<sup>21</sup> J. CROOK, 'Consilium principis'. *Imperial Councils and Counsellors from Augustus to Diocletian*, Cambridge 1955, s. 185-186, nr 318.

<sup>22</sup> P. A. BRUNT, *The fall of Perennis: Dio-Xiphilinus* 72. 9. 2, «The Classical Quarterly» 23.1/1973, s. 172-177; M. ABSIL, *op. cit.*, s. 184-185; C. DE RANIERI, *La gestione politica di età Commodiana e la parabola di Tigidio Perenne*, «Athenaeum» 86/1998, s. 397-417; O.J. HEKSTER, *op. cit.*, s. 60-64.

<sup>23</sup> AE 1971, 534.

<sup>24</sup> J. B. CAMPBELL, *The Emperor and the Roman Army, 31 BC – AD 235*, Oxford 1984, s. 347; M. CHRISTOL, *L'ascension de l'orde équestre. Un thème historiographique et sa réalité*, [w:] *L'Ordre Équestre. Histoire d'une aristocratie (II siècle av.J.C. – IIIe siècle ap.J.C.)*, Rome 1999, s. 622; A. R. BIRLEY, *Hadrian to the Antonines*, s., 181.

<sup>25</sup> PIR<sup>2</sup> M 25; A. STEIN, s. v. *M. Macrin[us] Vindex*, «RE» 14.1/1928, kol. 166-167.

<sup>26</sup> P. v. ROHDEN, s. v. *M. Bassaeus M. f. Stellatina Rufus* «RE» 3/1899, kol. 104.

godny Kasjusz Dion nie wspomina o nowej nominacji na ów stanowisko po śmierci Macriniusa Vindexa (Cass. Dio, 71, 3, 5). Inne źródła także o tym nie mówią. Stąd też prawdopodobnie jedynym prefektem gwardii pretoriańskiej, który podpisał się pod treścią dokumentu jako członek *consilium principis* był właśnie Bassaeus Rufus<sup>27</sup>.

Adolf Berger twierdzi, że zdobycie urzędu *praefectus praetorio* było wśród prawników rzadkim awansem<sup>28</sup>. Stwierdzenie to warto uściślić, bowiem jest ono słuszne dla dwóch pierwszych wieków Cesarstwa. Nadawanie prawnikom stanowiska *praefectus praetorio* stało się regułą dopiero w epoce Sewerów<sup>29</sup>. Wydaje się, że Paternusa można ostrożnie uznać za pierwszego jurystę-prefekta pretorianów w dziejach Imperium. Niewątpliwie pełnienie wysokiej funkcji w kancelarii cesarskiej i sprawowanie urzędu prefekta pretorianów pozwalało Paternusowi zgłębić wiedzę w zakresie administracji cywilnej oraz w dziedzinie prawa wojskowego.

Jedynie na podstawie relacji *Historia Augusta* i Kasjusza Diona możemy wspomnieć o spiskach na życie Kommodusa i Saoterusa<sup>30</sup>, w których uczestniczył Taruttienus Paternus, oraz o okolicznościach śmierci

<sup>27</sup> M(arcus) Bassaeus M. f(ilius) Stel(atina tribu) Rufus, AE 1971, 534; PIR<sup>2</sup> B 69. Według J. H. OLIVERA (*Text of the Tabula Banasitana, A. D. 177*, «The American Journal of Philology» 93/1972, s. 338), wśród członków *consilium principis* Marka Aureliusza, zapisanych w *Tabula Banasitana*, jest pięciu senatorów (wszyscy rangi konsularnej w roku 177) oraz siedmiu ekwitów. Natomiast A.N. SHERWIN-WHITE (*The Tabula of Banasa and the Constitutio Antoniniana*, «The Journal of Roman Studies» 63/1973, s. 90) i M. CHRISTOL (*op. cit.*, s. 622) twierdzą, że sześć osób stanu senatorskiego oraz sześć osób stanu ekwickiego składa się na dwunastu *signatores* dokumentu.

<sup>28</sup> A. BERGER, *op. cit.*, col. 2405: *er hat es dann etwa um 179 zum Praetorianerpraefect gebracht – ein bei Juristen seltener Aufstieg.*

<sup>29</sup> TH. MOMMSEN, *Handbuch der römischen Alterthümer*, II.2: *Römisches Staatsrecht*, Leipzig 1877, s. 1065; S. RUCIŃSKI, *Trois visions de la préfecture du prétoire du Ier au IIIe siècles après J.-C. Un essai de synthèse*, «Studia Europea Gnesnensia» 3/2011, s. 250.

<sup>30</sup> PIR S 137; PIR<sup>2</sup> S 181. Może Aelius Saoterus, podany w inskrypcji z Rzymu jako *clarissimus vir z ordo sacer[dotum] domus Aug(ustae) Palat(inae)*, CIL VI 2010. Posiadanie tytułu senatorskiego przez kubikulariusza byłoby odstępstwem od reguły. A. STEIN (s.v. ‘*Saoterus*’, «RE» 1.A2/1920, kol. 2308) twierdzi, że osoba z tej

prefekta pretorianów. Herodian na temat Paternusa nie podaje żadnych informacji. *Historia Augusta* opisuje nieudany spisek na życie Kommodusa z udziałem m. in. Ummidiusa Quadratusa<sup>31</sup> i Lucilli<sup>32</sup>, który miał miejsce *non sine praefecti praetorii Tarrutenii Paterni consilio* (HA, *Commodus* 4,1). Wraz z kolegą na urządzie Tigidiusem Perennisem, Paternus brał również udział w udanym zamachu na życie Saoterusa, ulubieńca cesarskiego. Na rozkaz Paternusa zamachu dokonali *frumentarii* (HA, *Commodus* 4,5)<sup>33</sup>. Między najpotężniejszymi osobami w państwie toczyła się zacięta walka o władzę i wpływy Kommodusa. Po zamordowaniu Saoterusa Perennis namówił cesarza, by ten odebrał Paternusowi dowództwo pretorianów, uprzednio przyznając mu toę z purpurowym obramowaniem (HA, *Commodus* 4,7). Po kilku dniach Kommodus oskarżył Paternusa o udział w spisku, twierdząc, że córka Paternusa przyrzeczona została synowi Salviusa Iulianusa<sup>34</sup>, co miało doprowadzić do odebrania godności cesarskiej Kommodusowi. Dlatego ten kazał zgładzić Paternusa, Iulianusa oraz Vitruviusa Secundusa<sup>35</sup>, który odpowiadał za cesarskie listy i był najbliższym przyjacielem Paternusa (HA, *Commodus* 4, 8)<sup>36</sup>. Miało to miejsce w 182 r.<sup>37</sup>

*Adlectio* do senatu stanowiła najwyższą nagrodę nadawaną przez cesarza wybitnie zasłużonym ekwitom<sup>38</sup>. W przypadku Paternusa włączenie do senatu nie okazało się w ostateczności nagrodą. Na temat *adlectio* Paternusa do senatu *Historia Augusta* stwierdza ogólnie, że prefektowi

---

inskrpcji jest tożsama z Saoterusem (HA, *Commodus* 3,6). Prawdopodobnie tytuł *vir clarissimus* jest efektem przyznania *ornamenta consularia* temu wyzwoleńcowi.

<sup>31</sup> PIR V 604.

<sup>32</sup> Annia Aurelia Galeria Lucilla, PIR<sup>2</sup> A 70.

<sup>33</sup> Zob. C. J. FUHRMANN, *Policing the Roman Empire. Soldiers, Administration, and Public Order*, New York 2012, s. 153.

<sup>34</sup> Publius Salvius Iulianus, PIR S 104.

<sup>35</sup> PIR V 528; A. DAGUET, *Vitruvius Secundus, ab epistulis: un lettré africain?*, «Revue des Études Augustiniennes» 34/1988, s. 3-13.

<sup>36</sup> Kasjusz Dion (72,5,1) mówi jedynie o zamordowaniu Salviusa Iulianusa i Tarrutienusa Paternusa przez Kommodusa.

<sup>37</sup> A.R. BIRLEY, *Hadrian to the Antonines*, s. 187.

<sup>38</sup> A. ZIÓŁKOWSKI, *Historia Rzymu*, Poznań 2004, s. 420.

pretorianów przyznano tożę z purpurowym obramowaniem (HA, *Commodus* 4, 7). Według nas, wspomniane przez Kasjusza Diona włączenie Paternusa do grona konsularów należy uznać za finalny etap jego uonorowania (Cass. Dio, 72, 5, 1). Wcześniej bowiem Paternus otrzymał *ornamenta consularia*, co potwierdza fragment inskrypcji pochodzącej z Rzymu<sup>39</sup>. Nadawanie przez cesarzy *ornamenta consularia* prefektem pretorianów stało się regułą w II w.<sup>40</sup> Z pewnością jednak otrzymanie *ornamenta consularia* nie jest tożsame z *adlectio* do senatu<sup>41</sup>. Lekcja innej inskrypcji, dokonana przez edytorów *Corpus Inscriptionum Latinarum*, określa Publiusa Taruttienusa Paternusa jako posiadacza senatorskiego tytułu *vir clarissimus*<sup>42</sup>. Odczytanie tego tytułu w tym przypadku stanowi jedynie całkowitą rekonstrukcją tekstu inskrypcji. Prawdopodobnie tytuł *vir clarissimus* jest efektem przyznania *ornamenta consularia* Paternusowi. Jeśli lekcja obu inskrypcji jest prawidłowa, to Paternus był prawdopodobnie jedynym, znanym nam, prefektem pretorianów za panowania cesarzy z dynastii Antoninów, który posiadał *ornamenta consularia* i tytuł *vir clarissimus*.

W *Digesta Iustiniani* podane są trzy wyciągi z czterech ksiąg dzieła Paternusa, na podstawie których jesteśmy w stanie ukazać pewne aspekty jego twórczości prawniczej<sup>43</sup>. Aemilius Macer w jednym

<sup>39</sup> CIL VI 41273: [P(ublio) Ta]ruttieno [P(ubli) f(ilio) Pob(lilia) Paterno] / pr(aefecto) [pr(aetorio)] / [orname]ntis co[nsularibus].

<sup>40</sup> O. HIRSCHFELD, *Die kaiserlichen Verwaltungsbeamten...*, s. 450. W II wieku cesarze przyznali czterem prefektem pretorianów *ornamenta consularia*, natomiast w I w. jedynie trzem, przy czym dwaj inni uzyskali *ornamenta praetoria*, W. ENSSLIN, s.v. 'Praefectus praetorio', «RE» 21.2/1954, kol. 2399. Natomiast według ABSILA (*op. cit.*, s. 47) na II w. przypada nawet dziesięciu prefektów pretorianów, którzy otrzymali *ornamenta consularia*. Absil uwzględnił Taruttienusa Paternusa w tym zestawieniu. Oprócz Paternusa na pewno tytuł *vir clarissimus* zobowiązuje do umieszczenia Corneliusa Repentinusa (CIL VI 654; AE 1980, 235) i Atiliusa Aebutianusa (ILS 9001) w gronie osób, które otrzymały *ornamenta consularia*.

<sup>41</sup> Por. B. RÉMY, *Ornati et ornamenta quaestoria, praetoria et consularia sous le Haut-Empire romain*, «Revue des études anciennes» 78-79/1976-1977, s. 160-198.

<sup>42</sup> CIL VI 27118: D(is) [M(anibus)] / P(ublio) Taruttieno Pa[terno] v(iro) c(larissimo) praef(ecto) praet(orio)] / Taruttien[us].

<sup>43</sup> D. 49,16,7; 49,16,12,1; 50,6,7.



z fragmentów (D. 49,16,12,1) przytacza twierdzenia Paternusa, dotyczące dyscypliny wojskowej oraz ścisłych reguł, którymi powinny kierować się osoby dowodzące armią. Na przykład, dowódcy nie mogą zbyt często udzielać przepustek żołnierzom oraz nakazywać im wykonywania zadań o charakterze prywatnym, tj. łowienia ryb czy polowania dla prywatnej korzyści dowódcy<sup>44</sup>. Taruttienus Paternus napisał również fragment dotyczący traktowania zdrajców i dezertorów, którzy według wojskowego prawa karnego mają być uznani za wrogów Rzymu<sup>45</sup>. Już samo uznanie za wroga rzeczypospolitej (*hostis rei publicae*) skutkowało odebraniem obywatelstwa rzymskiego<sup>46</sup>. Na mocy wojskowego prawa karnego zdrada i dezercja prowadziły do utraty obywatelstwa rzymskiego przez żołnierzy, którzy dopuścili się owych przestępstw<sup>47</sup>. Według Gerarda Kuleczki m.in. ta regulacja prawna świadczy o „wzbogacaniu znamion przestępstwa” w okresie pryncypatu<sup>48</sup>. Niewykluczone, iż to unormowanie za panowania dwóch ostatnich Antoninów stanowi aluzję do licznych w tym czasie dezercji w armii rzymskiej podczas wojen z Germanami (Cass. Dio, 71, 11, 2; 72, 2, 2). Johannes Lydus w swoim dziele pod tytułem *De Magistratibus populi Romani* przytacza twierdzenia Paternusa z książki pierwszej dotyczącej zagadnień taktycznych (Joh. Lyd., *De Mag.* 1,

<sup>44</sup> D. 49,16,12,1: *Paternus quoque scripsit debere eum, qui se meminert armato praecesse, parcissime commeatum dare, equum militem extra provinciam duci non permittere, ad opus privatum piscatum venatum militem non mittere. Nam in disciplina Augusti ita cavetur: „Etsi scio fabrilibus operibus exerceri milites non esse alienum, vercor tamen, si quicquam permisero, quod in usum meum aut tuum fiat, ne modus in ea re non adhibeatur, qui mihi sit tolerandus”.*

<sup>45</sup> D. 49,16,7: *Proditores transfugae plerumque capite puniuntur et exauctorati torquentur: nam pro hoste, non pro milite habentur.*

<sup>46</sup> R.A. BAUMAN, *The ‘Crimen Maiestas’ in the Roman Republic and Early Principate*, Johannesburg 1967, s. 85-86; A. LINTOTT, ‘Provocatio’: *From the Struggle of the Orders to the Principate*, «ANRW», 1.2/1927, s. 227; E. LEVY, *Die römische Kapitalstrafe*, [w:] *Gesammelte Schriften*, II, Köln-Graz, 1963, s. 329-330.

<sup>47</sup> E. SANDER, *Das römische Militärstrafrecht*, «Rheinisches Museum für Philologie» 103/1960, s. 291-292; G. KULECZKA, *Studia nad rzymskim wojskowym prawem karnym*, Poznań 1974, s. 89.

<sup>48</sup> G. KULECZKA, *op. cit.*, s. 88.

9). Twierdzenia te opisują organizację i taktykę armii rzymskiej za rządów królewskich Romulusa, określając m.in. podział społeczny na pierwotne trzy *tribus* – *Ramnes*, *Titius*, *Luceres* oraz oddział trzystu *equites* zwanych *Celeres*.

Wydaje się, że doświadczenie wojskowe oraz osobiste uczestnictwo w walkach pozwoliły Paternusowi tworzyć dzieła dotyczące kwestii nie tylko teoretycznych. W związku z powyższym, kategoria żołnierzy o nazwie *immunes* była mu prawdopodobnie znana z okresu pełnienia dowództwa wojskowego w randze prefekta pretorianów. Paternus scharakteryzował ją w sposób następujący:

D. 50,6,7 (Tarruntenus Paternus 1 *militarium*): *Quibusdam aliquam vacationem munerum graviorum condicio tribuit, ut sunt menses, optio valetudinarii, medici, capsarii et artifices et qui fossam faciunt, veterinarii, architectus, gubernatores, naupegi, ballistrarii, specularii, fabri, sagittarii, aerarii, bucularum structores, carpentarii, scandularii, gladiatores, aquilices, tubarii, cornuarii, arcuarii, plumbarii, ferrarii, lapidarii et hi qui calcem cocunt et qui silvam infindunt, qui carbonem caedunt ac torrent. In eodem numero haberi solent lanii, venatores, victimarii et optio fabricae et qui aegris praesto sunt, librarii quoque docere possint et horreorum librarii et librarii depositorum et librarii caducorum et adiutores corniculariorum et stratores et polliones et custodes armorum et praeco et bucinator. Hi igitur omnes inter immunes habentur<sup>49</sup>.*

<sup>49</sup> D. 50,6,7 (Tarruntenus Paternus w księdze pierwszej o sprawach wojskowych): Uciążliwy status niektórych osób przyznaje im zwolnienie od służby wojskowej. Do tej kategorii należą mierniczy, pomocnik szpitalny, lekarze, pielęgniarze, mierniczy, którzy planują i kierują kopaniem rowów, weterynarze, architekt, sternik statków, budowniczości statków, wyrabiający i/lub obsługujący balisty, wytwórcy lusterek, rzemieślnicy, wytwórcy strzał, kowale przedmiotów z brązu, wytwórcy hełmów, cieśle, wytwórcy dachów, wytwórcy mieczy, wytwórcy rur wodnych, wytwórcy trąb, wytwórcy rogów, wytwórcy łuków, pracujący z ołowiem, pracujący z żelazem, kamieniarze, palacze wapna, drwale, palacze węgla drzewnego, rzeźnicy, myśliwi, pomocnicy

Wyraźne wyodrębnienie kategorii *immunes*<sup>50</sup> nastąpiło prawdopodobnie w okresie panowania cesarza Hadriana (117–138)<sup>51</sup>. Obejmowała ona nie tylko żołnierzy służących w legionach oraz tworzących garnizon stolicy i przyległych miejscowości<sup>52</sup>, ale również we flocie i oddziałach pomocniczych (*auxilia*)<sup>53</sup>. Quintus Arruntius Valens uzyskał status *immunis* będąc *suboptio* we flocie wojennej, choć nazwa stopnia sugeruje, że odbywał służbę w oddziałach piechoty morskiej<sup>54</sup>. Włączenie wyvodu Taruttienusa Paternusa do *Digesta Iustiniani* świadczy o tym, że rozpatrywana kategoria była kategorią prawną, nie zaś stanem faktycznym<sup>55</sup>, czego pośrednio dowodzi stosunkowo częsty zwyczaj uwieczniania statusu *immunis* w treści inskrypcji.

---

przy składaniu ofiar, podoficerowie odpowiedzialni za warsztaty rzemieślnicze, pomagający chorym, księgarze mogący nauczać, odpowiedzialni za magazyny zbożowe, odpowiedzialni za depozyt pieniędzy, odpowiedzialni za własność bez spadkobierców, pomocnicy głównych urzędników, służący namiestnikom prowincji, młynarze, wytwarzający broje, posłaniec, trębacz. Wszystkie te osoby są sklasyfikowane jako zwolnione ze służby wojskowej.

<sup>50</sup> Już na wstępie należy zaznaczyć, że zestawianie *immunes* z *principales* oraz *milites (gregarii)*, z czym można się spotkać w części współczesnych opracowań (np.: G. WESCH-KLEIN, *Soziale Aspekte des römischen Heerwesens in der Kaiserzeit*, Stuttgart 1998, s. 30; S. E. PHANG, *op. cit.*, s. 45), świadczy o niezrozumieniu tematu, albowiem przeciwieństwem *immunis* był *munifex*. Kategoria żołnierzy zwolnionych z niektórych obowiązków nie może być włączana do hierarchii poszczególnych stopni i funkcji w armii rzymskiej, albowiem była skutkiem jej istnienia, nie zaś częścią, tak samo jak np. różnicowanie płac czy wysokość odprawy po przejściu do cywila (zob. Y. LE BOHEC, *The Imperial Roman Army*, London-New York 2001, s. 47).

<sup>51</sup> G.R. WATSON, *The Roman Soldier*, London 1969, s. 77; D.J. BREEZE, *Grades and Ranks below the Centurionate*, «The Journal of Roman Studies» 61/1971, s. 134; B. CAMPBELL, *The Roman Army 31 BC–AD 337. A Sourcebook*, London-New York 2006, s. 28–29.

<sup>52</sup> Rzecz jasna mamy na myśli *cohortes pretoriae, urbanae* oraz *vigilum*.

<sup>53</sup> G. L. CHEESMAN, *The 'Auxilia' of the Roman Imperial Army*, Oxford 1914, s. 39–45.

<sup>54</sup> CIL X 3464a, 3469.

<sup>55</sup> E. SANDER, *Zur Rangordnung zur römischen Heeres: die Gradus ex caliga*, «Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte» 3–4/1954–1955, s. 92; S. E. PHANG, *op. cit.*, s. 45. Por. C. E. BRAND, *op. cit.*, s. 124–125.

Zważywszy na okoliczność, że za każdym razem umieszczano go pośród odznaczeń przyznawanych za dobrą służbę lub osiągnięcia na polu walki, fakt ów nabiera dodatkowej wymowy<sup>56</sup>.

Mamy więc do czynienia ze zwyczajem nagradzania żołnierzy m.in. poprzez zwolnienie z określonego rodzaju obowiązków (*vacatio munerum*), które przysługiwało jednocześnie podoficerom oraz żołnierzom funkcyjnym (*principales*). Ustalenie pozycji *immunes* w hierarchii płac nie jest zatem możliwe, ponieważ każdorazowo wiązało się z pełnionym stopniem/stanowiskiem, względnie otrzymaną nagrodą w postaci podniesienia żołdu<sup>57</sup>, nie zaś przynależnością do opisywanej kategorii. Z tego względu co do zasady *immunes* traktowani są przez współczesnych historyków jako *simplarii*<sup>58</sup>, choć Adrian K. Goldsworthy przedstawił koncepcję, jakoby dowódcą najmniejszej jednostki podziału organizacyjnego w armii rzymskiej liczącej 10 osób (*contubernium*) był właśnie *immunis*<sup>59</sup>. Wobec braku jakichkolwiek dowodów potwierdzających powyższe przypuszczenie należy je uznać za nieuzasadnione.

*Kategoria immunes* obejmowała żołnierzy wykonujących wyspecjalizowane zadania, zarówno rzemieślniczo-techniczne, jak i np. medycz-

<sup>56</sup> V. MAXFIELD, *op. cit.*, s. 214-215. Interesujące, że w przypadku *immunes* za każdym razem występuje kombinacja minimum dwóch nagród spośród *torques*, *armillae* oraz *phalerae*.

<sup>57</sup> W zależności od tego, czy żołd został podniesiony o: 1,5 x – żołnierz nosił nazwę *sesquiplarius*, 2 x – *duplicarius*, 3 x – *triplicarius* (A. v. DOMASZEWSKI, *Die Rangordnung des Römischen Heeres*, Bonn 1908, s. 32-33; Y. LE BOHEC, *op. cit.*, s. 47), przy czym znany jest tylko jeden *triplicarius* (AE 1976, 495). Można podejrzewać, że zwyczaj ten narodził się najpóźniej w okresie schyłku republiki (107–30 przed Chr.), w odniesieniu do którego znamy przykłady przyznawania stałych nagród pieniężnych, a nawet poświadczono jest stosowanie nazwy *duplicarius* (Varr., *De ling.*, 5,90). Problem polega na tym, że cesarski żołd (*stipendium*) różnił się co do istoty od republikańskiego odszkodowania przyznawanego wcielonym do wojska obywatelom w zamian za utracone korzyści (również noszącego nazwę *stipendium*). Na temat zasad wynagradzania żołnierzy w obu okresach: M.A. SPEIDEL, *Roman Army Pay Scales*, «The Journal of Roman Studies» 82/1992, s. 87-106; R. ALSTON, *Roman Military Pay from Caesar to Diocletian*, «The Journal of Roman Studies» 84/1994, s. 113-123.

<sup>58</sup> V. MAXFIELD, *op. cit.*, s. 31; Y. LE BOHEC, *op. cit.*, s. 47.

<sup>59</sup> A. K. GOLDSWORTHY, *The Roman Army at War 100 BC–AD 200*, Oxford 1998, s. 14.

ne<sup>60</sup>. Dzięki zachowanemu materiałowi epigraficznemu wśród *immunes* wyraźnie widać przewagę żołnierzy pełniących funkcje administracyjno-biurowe (*officiales*) w sztabach oficerów wyższego stopnia (legatów, trybunów wojskowych, prefektów)<sup>61</sup>. Funkcjonowanie terminu *officialis* potwierdzają liczne inskrypcje pochodzące z I–III w.<sup>62</sup> Taruttienus Pater-nus nie zastosował wprawdzie powyższego słowa, jednakże wymienił żołnierzy pełniących obowiązki *librarii* oraz *adiutores corniculariorum*, którzy bez wątplenia byli uważani za *officiales*. Odnalezione inskrypcje potwierdzają prawdziwość przekazu rzymskiego jurysty dotyczącego przynależności sztabowców do grona *immunes*<sup>63</sup>. W tym kontekście niezwykle interesujący jest datowany na 107 r. list Iuliusa Apollinariusa odbywającego służbę w Bosrze. Pokazuje on bowiem, w jaki sposób można było uzyskać funkcję pisarza legionowego i jak przynależność do grona *cornicularii* rzutowała na warunki pełnienia służby<sup>64</sup>.

Specyficzną, bliżej nieznaną kategorią *immunes* byli żołnierze określani jako *magister kampi (campi)*<sup>65</sup>. Funkcję tę pełnił niejaki Iulius w Legio III Augusta w I. poł. II w.<sup>66</sup> Nie wiadomo, na czym polegały jego obowiązki i jaki był ich zakres w porównaniu do zakresu obowiązków ciążących na *praefectus castrorum*, który to stopień został ustanowiony już w I w. przed Chr.<sup>67</sup>

<sup>60</sup> G. WESCH-KLEIN, *op. cit.*, s. 31.

<sup>61</sup> Zob. Ps. Hyg., *de mun. castr.*, 7.

<sup>62</sup> CIL III 4311, 10315, 10505, 14214, 14349, 19315, 14387, V 8275, VIII 9763, 17639, 18042, XI 4182, XIII 6592; Inscr. Gr. ad res Rom., pert. 3 n. 130.

<sup>63</sup> *Cornicularii legati legionis* (AE 1898, 108-109 = ILS 9100); *cornicularius tribuni* (CIL VI 2440 = ILS 2077); *cornicularii praefecti* (AE 1899, 60 = ILS 9099); *librarii* (CIL VIII 2553; AE 1898, 108-109 = ILS 9100; CIL XIV2289 = ILS 2427); *librator* (CIL VI 2454 = ILS 2060).

<sup>64</sup> P. Mich., VIII 466. Komentarz do papirusu: B. CAMPBELL, *The Roman Army*, s. 30-31.

<sup>65</sup> Uwagę zwraca fonetyczny zapis opisywanej funkcji na odnalezionej inskrypcji.

<sup>66</sup> CIL V 8378 = ILS 2333.

<sup>67</sup> *Bell. Hisp.*, 32. Na temat obowiązków *praefectus castrorum* w okresie pryncypatu: A. v. DOMASZEWSKI, *op. cit.*, s. 119; L. KEPPIE, *The Making of the Roman Army*, London 1984, s. 176, 179; Y. LE BOHEC, *op. cit.*, s. 37-39.

W większości przebadanych stałych obozach legionowych (*castra stativa*) znajdowały się szpitale (*valetudinaria*)<sup>68</sup>, nie powinno zatem dziwić, że w inskrypcjach odnoszących się do *immunes* licznie reprezentowana jest kategoria pracujących w nich żołnierzy<sup>69</sup>. Wydaje się, że prowadzeniem lazaretów zajmowali się *optiones*, noszący w tym przypadku nazwę *optiones valetudinarii*<sup>70</sup>. Jednym z nich był Caius Vasidius Bellicus służący w armii rzymskiej od 114 do 134 r., którego przydzielono do cohors I urbana<sup>71</sup>.

Stworzenie stałej administracji było możliwe dopiero po ustanowieniu armii zawodowej w wyniku reform przeprowadzonych przez cesarza Augusta pomiędzy 30 r. przed Chr. a 5 r.<sup>72</sup> Nawet jeśli uznać informację przekazaną przez Kasjusza Diona za prawdziwą i założyć, że co najmniej od I w. przed Chr. w legionach istniała rozbudowana biurokracja<sup>73</sup>, to opieranie się w okresie republiki na zasadzie zaciągu milicyjnego ograniczało ciągłość w tym zakresie. Z tego względu wszystkie odnajdywane dokumenty datowane są najwcześniej na I w. Powoduje to, że dla wcześniejszych lat niemożliwe staje się dokonanie rekonstrukcji pojmowania terminu *immunes*, zaś opieranie się na zasadzie analogii niesie ze sobą poważne ryzyko popełnienia błędu<sup>74</sup>.

Postępujący proces profesjonalizacji wiązał się także z unifikacją wyposażenia żołnierzy poprzez stworzenie państwowych warsztatów wytwórczych (*fabricae armora*), produkujących poszczególne

---

<sup>68</sup> L. PREISS, *Rzymskie szpitale legionowe*, «Antiquitas» 14/1988, s. 239-255; G. WEBSTER, *The Roman Imperial Army of the First and Second Centuries A.D.*, Norman 1998, s. 257-263.

<sup>69</sup> Y. LE BOHEC, *op. cit.*, s. 52.

<sup>70</sup> AE 1909, 9; CIL VIII 2553, IX 5839; CIL IX 5840 = ILS 2085; CIL X 3733 = ILS 2083. Na temat stosowania terminu *optio* w okresie pryncypatu: D.J. BREEZE, *A Note on the Use of the Titles 'Optio' and 'Magister' below the Centurionate during the Principate*, «Britannia» 7/1976, s. 127-133.

<sup>71</sup> CIL X 3733 = ILS 2083.

<sup>72</sup> *Res gestae*, 16-17,28; Suet., *Div. Aug.*, 49,1-2; Cass. Dio, 55,23-25.

<sup>73</sup> Cass. Dio, 45,13,2-3.

<sup>74</sup> Zob. D.J. BREEZE, *The Organization of the Career Structure of the Immunes and Principales of the Roman Army*, [w:] D.J. BREEZE, B. DOBSON, *Roman Officers and Frontiers*, Stuttgart 1993, s. 11-58.

elementy uzbrojenia na potrzeby armii<sup>75</sup>. Mimo to, w warunkach trwającej kampanii dokonywanie niezbędnych napraw musiało się odbywać na bieżąco, co stało się przyczyną utworzenia obozowych kuźni i warsztatów płatnerskich. Można w tym upatrywać kontynuacji republikańskiego zwyczaju formowania dwóch centurii *fabri*, towarzyszących początkowo każdemu legionowi<sup>76</sup>. W I w. przed Chr. *fabri* stali się integralną częścią legionu, a zatem rekrutowali się prawdopodobnie spośród zwykłych legionistów dowodzonych przez wysoko wyspecjalizowanych fachowców<sup>77</sup>. Dopiero w pryncypacie nastąpiła dalsza specjalizacja, skutkująca utworzeniem mobilnych *fabricae*. Nadzór nad nimi sprawował według Taruttienusa Paternusa *optio fabricae*, zaś legionista trudniący się wytwarzaniem broni był określany jako *custos armorum*<sup>78</sup>.

Regularnie pojawiający się w materiale epigraficznym tytuł *optio* nie zawsze oznaczał stopień podoficerski związany z pełnieniem stanowiska pomocnika centuriona<sup>79</sup>. Często dotyczył zarządcy danego obiektu lub żołnierza desygnowanego do nadzorowania pewnego typu zadań<sup>80</sup>. O ile *optio ballistariorum* może być uznany za dowódcę obsługi *ballistae*<sup>81</sup>, o tyle *optiones*, którym powierzono zgromadzenie odpowiedniej liczby ubrań<sup>82</sup> i koców<sup>83</sup>, potwierdzają wyrażone powyżej przypuszczenie. Spośród specyficznych typów *optiones* można

---

<sup>75</sup> M.C. BISHOP, J.C.N. COULSTON, *Roman Military Equipment. From the Punic Wars to the Fall of Rome*, Oxford 2006, s. 233, 269.

<sup>76</sup> Liv., 1,43,3. Warto zwrócić uwagę, że w ujęciu Taruttienusa Paternusa *fabri* to już rzemieślnicy, nie zaś ogół oddziałów technicznych.

<sup>77</sup> Caes., *Bell. Gall.*, 5,11,3; A. BLOCH, *Le 'praefectus fabrum'*, «Le Musée Belge» 9/1905, s. 372. Por. Veg., 2,11.

<sup>78</sup> AE 1902, 147a = ILS 9097.

<sup>79</sup> Polyb., 6,24, 2; Plaut., *Asin.*, 101; Varr., *De ling.*, 5,16; Fest., 309, 5-7 L.; Veg., 2,7. Festus zastosował termin *optionatus* będący *hapax legomena*.

<sup>80</sup> D.J. BREEZE, *A Note on*, s. 128.

<sup>81</sup> CIL VI 1057.

<sup>82</sup> P. Oxy. 2230.

<sup>83</sup> P. Oxy. 2760.

wyróżnić ponadto: zarządcę szpitala (*optio convalescentium*)<sup>84</sup>, zarządcę więzienia (*optio carceris*)<sup>85</sup>, dowódcę wart (*optio custodiorum*)<sup>86</sup>, zarządcę warsztatu zbrojeniowego/służb zaopatrujących wojsko w broń (*optio armamentarii*)<sup>87</sup> oraz *optio ab actis*, związanego zapewne z nadzorem nad działalnością pisarzy legionowych<sup>88</sup>. Bez względu na to, czy *optio* oznaczała w danym przypadku stopień, czy funkcję, każdorazowo wiązał się z przynależnością do kategorii *immunes*<sup>89</sup>.

Nazwy poszczególnych rodzajów *optiones* mogły również powstawać poprzez dodanie wyrazu określającego bezpośrednią podległość służbową. Współcześnie znani są: *optio praetorii*<sup>90</sup>, *optio procuratorii*<sup>91</sup>, *optio principis*<sup>92</sup> oraz *optio tribuni*<sup>93</sup>. Zakres kompetencji wspomnianych podoficerów pozostaje dość enigmatyczny, choć można domniemywać, że stanowili *officiales* w sztabach oficerów wyższego stopnia lub urzędników zarządzających prowincjami. Kwestią otwartą pozostaje stosunek podległości służbowej tych *optiones* w stosunku do centurionów, albowiem nie wiemy, czy w ówczesnej armii rzymskiej decydujący okazywał się posiadany stopień wojskowy, czy pełniona funkcja.

Wśród znanych inskrypcji pojawia się kolejna kategoria żołnierzy, najpewniej także zaliczana do grona *officiales*. Mowa o *fisci curatores*, zajmujących się, jak wskazuje na to nazwa, kwestiami finansowymi

<sup>84</sup> CIL VI 1057; P. Dura 82. Nie wiadomo przy tym, czym różniła się *optio valetudinarii* od *optio convalescentium*.

<sup>85</sup> CIL VI 1057, 32748, IX 1617 = ILS 1057.

<sup>86</sup> CIL III 15191, XIII 6739.

<sup>87</sup> CIL VI 1097.

<sup>88</sup> CIL VIII 4874 = ILS 2116; CIL IX 1617 = ILS 2117.

<sup>89</sup> D. J. BREEZE, *A Note on*, s. 128.

<sup>90</sup> CIL III 5803, 7765, VIII 2947, X 7583,

<sup>91</sup> CIL XII 1749. Podoficer ten należał prawdopodobnie do ogólnej kategorii *stratores* wymienionej przez Taruttienusa Paternusa.

<sup>92</sup> AE 1956, 18; CIL VI 3628, XIII 5970, VIII 18072 = ILS 2446. Na temat znaczenia terminu *princeps* w odniesieniu do armii cesarskiej: Veg., 2,8.

<sup>93</sup> CIL II 5682.



(zarząd budżetem namiestnika prowincji?)<sup>94</sup>. Nie ulega wątpliwości, że utożsamianie ich ze wspomnianymi przez Taruttienusa Paternusa sztabowcami odpowiedzialnymi za depozyty pieniężne złożone przez towarzyszy broni (*librarii depositorum*) oraz własność bez spadkobierców (*librarii caducorum*) nie byłoby właściwe. Potwierdza to zakwalifikowanie dwóch ostatnich postaci jako *librarii*, która to kategoria pojawia się w materiale epigraficznym niezależnie od *fisci curatores*<sup>95</sup>.

Choć rzymski jurysta wymienił kilka specjalizacji odnoszących się do budownictwa (*mensores, artifices et qui fossam faciunt, carpentarii, scandularii, lapidarii, qui calcem cocunt* czy *qui silvam infindunt*), to odpowiedzialność za wykonanie całości projektu spoczywała na architekcie (*architectus*)<sup>96</sup>. Zwyczaj zatrudniania w armii zdolnych architektów miał w Rzymie długą tradycję. Witruwiusz, autor jedynego w pełni zachowanego łacińskiego traktatu na temat budownictwa pt. *De architectura libri X* dowodził oddziałami *fabri* w oddziałach Cezara, by następnie dbać o konserwację machin oblężniczych należących do Augusta<sup>97</sup>. Niemiłosiernie wyszydzany przez Katullusa Mamurra<sup>98</sup> pełnił natomiast w sztabie Cezara podobną funkcję w latach 58–50 przed Chr.<sup>99</sup> Wziąwszy pod uwagę pozycję społeczną architektów (*equites*), oczywistym jest, że byli zaliczani do grona oficerów, a zatem również do *immunes*.

Pokazuje to, że powszechne wśród współczesnych historyków przeświadczenie, iż *immunes* byli zgrupowani w odrębnych centuriach niebędących przy tym w pełni autonomicznymi jednostkami podziału organizacyjnego nie zawsze jest słuszne<sup>100</sup>. Wiąże się to z zakresem

<sup>94</sup> CIL II 2610 = ILS 2079; CIL III 7334 = ILS 2080; CIL VI 3661, 37191 = ILS 9190; CIL X 1763, XI 5646 = ILS 2081.

<sup>95</sup> CIL VIII 2553; AE 1898, 108-109 = ILS 9100; CIL VI 2454 = ILS 2060.

<sup>96</sup> CIL XI 20 = ILS 2082; CIL XIII 8082.

<sup>97</sup> Vit., 1, Praef. 2.

<sup>98</sup> Cat., 29,1-25; 41,1-8; 43,1-8; 57,1-10; 94,1-2; 105,1-2; 114,1-6; 115,1-8; Suet., *Div. Iul.*, 73,2.

<sup>99</sup> Plin., *Nat. hist.*, 36,7,48.

<sup>100</sup> D.J. BREEZE, *Grades and Ranks...*, s. 130-135; TENZE, *The Organization...*, s. 11-58; G. WEBSTER, *op. cit.*, s. 118-120; P. SOUTHERN, *op. cit.*, s. 102-103. Na róż-

znaczeniowym terminów *immunes* oraz *principales*, albowiem co do zasady, każdy *principalis* był kwalifikowany jako *immunis*, jednakże nie każdy *immunis* należał do kategorii *principales*<sup>101</sup>.

*Vacatio munera* nie miała zatem wyłącznie znaczenia funkcjonalnego, lecz pod względem prestiżowym przybliżało żołnierzy do ich zwierzchników. Dzięki temu można w pełni zrozumieć radość Iuliusa Apollinariusa, który na samym początku służby wojskowej wybił się ponad towarzyszy z oddziału<sup>102</sup>. Pytaniem otwartym pozostaje, czy otrzymanie określonej funkcji wiążącej się z uzyskaniem statusu *immunis* przysługiwało jedynie osobom, które posiadały już pożądane i wyspecjalizowane umiejętności, czy także *milites* dopiero przyuczonym do wykonywania dodatkowych obowiązków. G. R. Watson opowiedział się za pierwszą z wymienionych opcji<sup>103</sup>, choć należy podkreślić, iż nie zachował się żaden przekaz źródłowy, który w sposób jednoznaczny rozstrzygałyby tak postawiony problem.

Interesującym zagadnieniem jest wyróżnienie przez Taruttienusa Paternusa spośród sygnalistów wyłącznie *bucinatores*. Sygnaliści dzielili się bowiem w zależności od stosowanych instrumentów na *tubicenes*, *cornicenes* i *bucinatores*. Używane przez nich instrumenty to: *tuba* – długa, prosta trąba, *cornus* – zakładany na ramię, wygięty w kształt litery „G” róg oraz *bucina* – instrument dęty, którego rekonstrukcja sprawia współcześnie poważne problemy. Zadania poszczególnych sygnalistów są współcześnie niejasne, tak samo, jak ich liczba w legionie. Najprawdopodobniej za pośrednictwem *cornicenes* wódz wydawał oficerom rozkazy podczas bitwy. *Cornus* rozbrzmiewał także w chwili egzekucji skazanego na śmierć żołnierza<sup>104</sup>. *Bucinator* dawał

---

nicowanie panujące w tym względzie uwagę zwrócił G.R. WATSON, *op. cit.*, s. 75-77.

<sup>101</sup> J. MARQUARDT, *Handbuch der römischen Alterthümer*, V: *Römische Staatsverwaltung*, Leipzig 1876, s. 405; A. v. DOMASZEWSKI, *op. cit.*, s. 47; J.F. GILLIAM, ‘*Milites Caligati*’, «*Transactions and Proceedings of the American Philological Association*» 77/1946, s. 183-191; D. J. BREEZE, *Grades and Ranks*, s. 131; Y. LE BOHEC, *op. cit.*, s. 47.

<sup>102</sup> P. Mich., VIII 466.

<sup>103</sup> G.R. WATSON, *op. cit.*, s. 75-77.

<sup>104</sup> Polyb., 6,38,2; Veg., 2,15.

sygnały w trakcie rozbijania i zwijania obozu, jak również podczas formowania kolumny marszowej<sup>105</sup>. Zdaniem Wegecjusza *tubę* stosowano w takich okolicznościach jak zmiana warty, przegląd wojska, prace fortyfikacyjne oraz wykonywanie zadań bojowych poza obrębem macierzystych oddziałów<sup>106</sup>. Wobec sygnalistów stosowano także określenie *aeneator*<sup>107</sup>.

Powyższy przegląd nie uzasadnia wyboru *bucinatores* spośród całego grona trębaczy. Powierzane im zadania nie były bardziej skomplikowane niż obowiązki pozostałych, a obsługa instrumentu prawdopodobnie nie wymagała większych umiejętności. Wydaje się, że to właśnie *tubicenes* powinni zostać uznani za najbardziej prestiżową kategorię sygnalistów. Być może powyższy problem został wykreowany sztucznie, ponieważ jedna z zachowanych inskrypcji jako *immunes* wymienia jednocześnie *cornicena* i *tubicena*<sup>108</sup>. Niewykluczone, że Taruttienus Paternus użył *bucinatores* jako przykładu, mając na myśli wszystkich trębaczy<sup>109</sup>.

Utworzenie stałych fortyfikacji granicznych (*limes*) sprawiło, że Rzymianie stanęli przed problemem opracowania systemu szybkiego przekazywania informacji pomiędzy poszczególnymi garnizonami. Choć współcześnie uznaje się, że wykorzystywano do tego dym, ogień oraz kolorowe chorągiewki, to w gruncie rzeczy niewiele wiadomo na ten temat. G.R. Watson przyjął, iż przekazywaniem danych zajmowali się ściśle wyspecjalizowani *immunes*<sup>110</sup>, jednakże G.H. Donaldson słusznie zwrócił uwagę na okoliczność, że w języku łacińskim nie wy-

<sup>105</sup> Ios. Flav., *Bell. Iud.*, 3, 89-92; Polyb., 6,40,1-2; Veg., 2,15.

<sup>106</sup> Veg., 2,15.

<sup>107</sup> Suet., *Div. Iul.*, 32,2; CIL XIII 6503.

<sup>108</sup> CIL III 7449. Szczególnie zastanawiające jest pominięcie przez Taruttienusa Paternusa obu sygnalistów w kontekście wymienienia przez niego wytwórców instrumentów, którymi się posługiwali, tj. *tubarii* oraz *cornuarii*.

<sup>109</sup> G.H. DONALDSON, *Signaling and Communications and the Roman Imperial Army*, «Britannia» 19/1988, s. 351-352.

<sup>110</sup> G.R. WATSON, *op. cit.*, s. 75.

stępuje techniczny termin na określenie tego typu sygnalisty, co może wskazywać po prostu na nieistnienie takiej funkcji<sup>111</sup>.

Interesującą kategorią żołnierzy wymienioną przez Taruttienusa Paternusa byli *victimarii*<sup>112</sup>, asystujący podczas składania ofiar<sup>113</sup>. Ponad wszelką wątpliwość korzystano z ich pomocy wyłącznie podczas *feriae publicae*, ponieważ jedynie święta publiczne (w tym także rocznice związane z rodziną cesarską) zostały włączone do wojskowego kalendarza religijnego<sup>114</sup>. W sposób wyraźny ukazują to zakazy przeprowadzania *auspicia* bez udziału sprawującego dowództwo urzędnika<sup>115</sup>. Rolę *victimarii* można zrekonstruować na podstawie przebiegu ofiary z byków (*taurobolium*), podczas której pomocnicy trzymali zwierzęta ofiarne oraz je uśmiercali<sup>116</sup>. Być może *victimarius* grał również na instrumencie o nazwie *lituus*, używanym podczas ceremonii o charakterze religijnym<sup>117</sup>.

Fakt, iż spośród osób uczestniczących w składaniu ofiar jako *im-munes* zakwalifikowano wyłącznie *victimarii*, dowodzi, iż znajdujący się przy legionach kapłani i wróżbici nie posiadali statusu żołnierzy. Dotyczyło to przepowiadających przyszłość na podstawie zachowania świętego drobiu *pullari*<sup>118</sup>, odpowiedzialnych za składanie krwawych

<sup>111</sup> G. H. DONALDSON, *op. cit.*, s. 351.

<sup>112</sup> CIL VI 3255d, 32533b, VIII 18085, XIII 8292; ILS 4833.

<sup>113</sup> Por. M. HORSTER, *Living on Religion: Professionals and Personnel*, [w:] *A Companion to Roman Religion*, red. J. RÜPKE, Oxford 2011, s. 332-334.

<sup>114</sup> Zob. A.D. NOCK, *The Roman Army and the Roman Religious Year*, «The Harvard Theological Review», 45.4/1952, s. 187-252; J.F. GILLIAM, *The Roman Military Feriale*, «The Harvard Theological Review» 47.3/1954, s. 183-196.

<sup>115</sup> Plut., *Mor.*, 201b; App., *Iber.*, 85. Por. Aen. *Tact.*, 10,4.

<sup>116</sup> CIL XII 1567 = ILS 4140. Por. CIL III 3343.

<sup>117</sup> R. MEUCCI, *Roman Military Instruments and the Lituus*, «The Galpin Society Journal» 42/1989, s. 85-97. Por. J. WILLIAMS, *Religion and Roman Coins*, [w:] *A Companion*, s. 146-147.

<sup>118</sup> Cic., *De div.*, 1, 27-29; 2,20,70-72,77; *De nat. deo.*, 2,7; Val. Max., 1,4,3; Suet., *Tib.*, 2,1; Min. Fel., *Oct.*, 26,3; Flor., 1,18,29. Wydaje się, że *pullari* zniknęli z armii w II w., ponieważ w tym okresie urywają się wszelkie wiadomości na ich temat. Być może świadectwa składania ofiar z drobiu świadczą o dalszym funkcjonowaniu *pullari legionis* (AE 1926, 69; ILS 2662).

ofiar *sacerdotes*<sup>119</sup>, wróżących z wątroby zwierząt *haruspices*<sup>120</sup> oraz *marsii*, wzorowanych na kapłanach wywodzących się z ludu Marsów<sup>121</sup>. Zważywszy na charakter wykonywanych przez nich czynności, *victimarii* mogli być przede wszystkim pomocnikami *sacerdotes*<sup>122</sup>.

Zdaniem Tacyty część żołnierzy opłacała się centurionom, aby zwolniono ich z wykonywania niektórych obowiązków<sup>123</sup>. Sugeruje to, że nadzór nad realizacją większości z nich sprawowali centuriones<sup>124</sup>. Rozwiązywanie problemu przy pomocy łapówek nie mogło chyba znaleźć odbicia w postaci zapisywania płacących żołnierzy na oficjalne listy *immunes*, tak, że podobne praktyki były kwalifikowane jako złamanie prawa (*iniuria*), bez względu na powszechność zjawiska. Znamienne, że w wyniku buntu legionów mającego miejsce w Pannonii w 14 r. przyjmujących łapówki centurionów ukarano jedynie wydaleniem z wojska<sup>125</sup>.

*Centuriones* należeli do grona *principales*, którym, jak zaznaczono na wstępie, także przysługiwała *vacatio munerum*. Byli to zatem *immunes*, których *immunitas* wynikało z posiadanego stopnia, podobnie jak w przypadku zastępcy centuriona (*optio centurionis*), dowódcy straży (*tesserarius*), nosiciela orła legionowego (*aquilifer*), nosiciela znaku manipułu (*signifer*), nosiciela *vexillum* (*vexillarius*) oraz sygnalistów (*bucinator*, *cornicen*, *tubicen*). Abstrahując od sporów, czy pod poszczególnymi nazwami kryją się stopnie we współczesnym

<sup>119</sup> Cic., *De leg.*, 2,20-21; ILS 4959. *Sacerdos* występuje niekiedy w źródłach jako *hereus*, choć w odniesieniu do legionów wyłącznie pod pierwszą nazwą.

<sup>120</sup> Tac., *Ann.*, 11,15,1; S. P. YEBENES, *Haruspex legionis*, «Gerion» 9/1991, s. 181-186.

<sup>121</sup> Cic., *De div.*, 1,132; 2,70; HA, *Heliogabalus*, 23,2; AE 1917-18,29.10; CIL VIII 18052.b.23 = ILS 470; CIL VIII 18096.b.24-25.

<sup>122</sup> Zob. E.L. WHEELER, 'Pullari, Marsi, Haruspices', and 'Sacerdotes' in the Roman Imperial Army, [w:] *A Roman miscellany. Essays in honour of Anthony R. Birley on his seventieth birthday*, red. V.E. HIRSCHMANN, A. KRIECKHAUS, H.M. SCHELLENBERG, Stroud 2008, s. 137.

<sup>123</sup> Tac., *Hist.*, 1,46,3-6; *Ann.*, 1,17,16.

<sup>124</sup> Wyjąwszy *officiales*, którzy prawdopodobnie podlegali jedynie oficerom w obrębie struktury sztabu, do którego zostali przyporządkowani.

<sup>125</sup> Tac., *Ann.*, 1,44,1-3.

tego słowa rozumieniu, czy też funkcje, *principales* pobierali wyższy żołd od pozostałych żołnierzy<sup>126</sup>. Wyjątkiem byli centurionowie, których uposażenie rosło wraz z upływem czasu, co było wynikiem zwiększania się ich roli w utrzymywaniu dyscypliny oraz poszerzania zakresu obowiązków o charakterze administracyjnym<sup>127</sup>. O rosnącej dysproporcji pomiędzy centurionami a ich podwładnymi świadczą wydarzenia rozgrywane się podczas *seditiones* w Cylicji w 51 r. przed Chr. oraz w Pannonii w 14 r., gdzie gniew żołnierzy skierował się w pierwszej kolejności przeciwko nim<sup>128</sup>.

Niejasny pozostaje natomiast status *evocati*, czyli obywateli, którzy po ukończeniu służby wojskowej ponownie zaciągnęli się do armii lub zostali objęci zaciągami przymusowym (*conscripto*)<sup>129</sup>. Spośród nich zaskakująco często rekrutowani byli centurionowie, co wskazuje, iż cieszyli się w legionach wysokim prestiżem<sup>130</sup>. David J. Breeze na tej podstawie zakładał, że również oni objęci zostali *vacatio munerum*<sup>131</sup>. Podstawową trudnością związaną z rozstrzygnięciem tej kwestii jest stosunek terminu *evocatus* do *principalis* oraz ustalenie, w którym momencie kariery wojskowej danego żołnierza został on zakwalifikowany jako *immunis*<sup>132</sup>. Preferencyjne warunki, na jakich odbywali służbę *evocati*<sup>133</sup> skłania do konstatacji, że uznanie ich za *immunes* jest nie tylko logiczne, ale w kontekście prowadzonych badań – konieczne<sup>134</sup>.

<sup>126</sup> Zob. przyp. 50.

<sup>127</sup> G. WEBSTER, *op. cit.*, s. 87; M.P. SPEIDEL, *op. cit.*, s. 93-105.

<sup>128</sup> Cic., *ad Att.*, 5,14,1; *ad fam.*, 15,14,1; Tac., *Ann.*, 1,17-18,20-21,23,31-32,35.

<sup>129</sup> Serv., *ad Aen.*, 7,614; 8, 1; Isid., *Etym.*, 9,3,53-55; Don., *Comm. Terr., Eun.* 772; J. LINDERSKI, *Rome, Aphrodisias and the Res Gestae: the Genera Militiae and the Status of Octavian*, «The Journal of Roman Studies» 74/1984, s. 77-80.

<sup>130</sup> CIL III 7334 = ILS 2080; CIL VI 2755 = ILS 2145; CIL VI 2794, 37191 = ILS 9190; CIL VI 32887, IX 5839 = ILS 2085; CIL XI 20 = ILS 2082; CIL XI 395 = ILS 2648; CIL XI 710, 5960, XIII 6720, 6823, XIV 4626 = ILS 2742; AE 1933, 87.

<sup>131</sup> D.J. BREEZE, *Pay Grades and Ranks below the Centurionate*, «The Journal of Roman Studies» 61/1971, s. 130-135.

<sup>132</sup> Zob. CIL IX 5839, 5840 = ILS 2085; CIL X 3733 = ILS 2083.

<sup>133</sup> Veg., 1,9-23.

<sup>134</sup> G. WEBSTER, *op. cit.*, s. 118-120.

Jak wynika z przeanalizowanych przykładów, przekaz Taruttienusa Paternusa umożliwia zrozumienie istoty *immunitas* w armii rzymskiej, jednakże podane przez niego wyliczenie dalekie jest od kompletności. Trudności z ustaleniem intencji wybitnego jurysty i prefekta pretorianów przekładają się współcześnie na wątpliwości, czy pominięcie poszczególnych kategorii żołnierzy było celowe i katalog wyspecjalizowanych grup objętych *vacatio munerum* zmieniał się wraz z czasem, czy też było to wyliczenie przykładowe, wymagające późniejszego uzupełnienia. Bez względu na to, która z przedstawionych opcji jest bliższa prawdy, wywód Taruttienusa Paternusa pozostaje najważniejszym przekazem źródłowym dotyczącym *immunes*. Wnioski płynące z analizy odkrytych inskrypcji oraz papirusów w znaczący sposób mogą wzbogacić naszą wiedzę na ten temat, ale w żadnym wypadku nie mogą zastąpić informacji zawartych w *Digesta Iustiniani*.

THE 'IMMUNES' IN THE ROMAN ARMY ACCORDING  
TO THE ROMAN JURIST PUBLIUS TARUTTIENUS PATERNUS

Summary

The article presents the Roman jurist Publius Taruttienus Paternus, who was a praetorian prefect and military commander in the final phase of the Marcomannic Wars, and incorporates an analysis of a passage from Paternus' Digest (D. 50,6,7). In this passage Paternus described the *immunes*, a category of Roman soldiers specialising in technical and medical tasks. The authors use legal, numismatic, narrative, epigraphic and papyrological sources.